

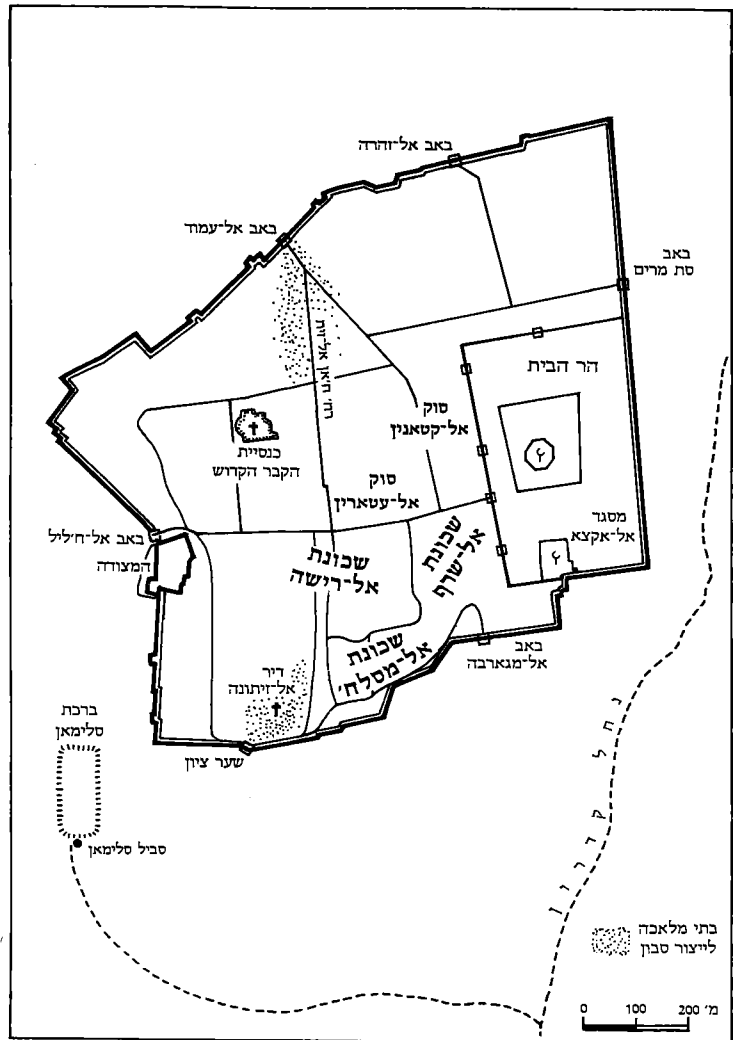
בית-מלאכה לייצור סבון בירושלים העות'מאנית

אמנון כהן

'התפוזים של יפו' אינם רק מוצר יצוא של ישראל, אלא הפכו למעין סמל מסחרי בשל המוניטין שיצאו להם ברחבי תבל. ברחבי המזרח התיכון, בחברה הערבית המסורתית, מוכר יותר סמל מסחרי אחר — 'הסבון של שכם'. שמעו יצא למרחוק זה דורות רבים. יודעי דבר טוענים, כי מקור הצלחתו בעיקר בריחו המיוחד, ריח של שמן-זית שממנו מיוצר הסבון עד עצם היום הזה. 'הסבון של שכם' היה מוצר יצוא מרכזי כבר במאה הקודמת, וכה רבתה הצלחתו עד שזיכה את יצרני הסבון בערים אחרות בארץ-ישראל, ובראשן ירושלים. בין חומותיה של ירושלים התנהל תהליך ייצור הסבון משך מאות בשנים, לפחות עד שלהי המאה הי"ט. שמן-זית שנכתת בכפרי הסביבה הובא לירושלים לאחר מסיק הזיתים, ובה ייצרו ממנו סבון בתהליך המסורתי המקובל בארץ-ישראל. הצלחתו של הסבון של שכם, ואולי אף ההתפתחות שחלה בתפקודים העירוניים האחרים של ירושלים החל בראשית המאה הנוכחית, הביאו לירידה מתמדת בייצור הסבון בירושלים. במאה הט"ז המתה ירושלים משיירות שהכניסו זיתים בשעריה וייצאו מתוכה מטעני סבון, ואילו במאה הנוכחית לא נותרה אפילו מסבנה אחת לרפואה. לעומת שכם דהיום, אשר בה לצד בתי-החרושת המודרניים לסבון עדיין פועלות כמה מסבנות עתיקות בשיטות המסורתיות, לא נותר בירושלים אפילו זכרון של המסבנות דאז.

כשערכתי את מחקרי על החיים הכלכליים בירושלים בראשית השלטון העות'מאני גיליתי והרכבתי רשימה ארוכה של מסבנות, אשר תוקנו, שופצו ואף נבנו מחדש במרוצת המאה הט"ז, כלומר מראשית ימיו של שלטון זה.¹ כל נסיונותי לאתר שרידים של המסבנות דאז עלו בתוהו, כי זה שנים רבות אין מייצרים עוד סבון בעיר, ואין זוכרים אפילו היכן היו מסבנות אלה. לאחר חיפושים ממושכים, ובעזרתו של ידיד מבני אחת המשפחות המוסלמיות הוותיקות בירושלים, הצלחנו להגיע לבית, שבמרתפו, לפי שנמסר לנו, ייצרו סבון במאה הקודמת. המקום היה מתאים: ברחוב ח'אן אל-זית, כלומר 'שוק שמן-הזית', הסמוך לשער שכם. על-פי הממצאים מן המאה הט"ז, אכן נתרכזו באותו אזור כמה בתי-מלאכה לייצור סבון (ראה מפה). מבחוץ נראית חזיתו של בית מס' 37 כמזה כשאר הכניסות לבתי-מגורים שבסמוך. משפחת קטינה המתגוררת שם נטשה זה דורות את העיסוק בסבון, אולם זכורים להם היטב סיפורים ואגדות שנמסרו מדור לדור על שנים עברו, שבהן עסקה המשפחה במסחר של שמן-זית וסבון.

120

למעלה: מפת ירושלים
 במאה הט"ז
 למטה: האולם המקוּרָה

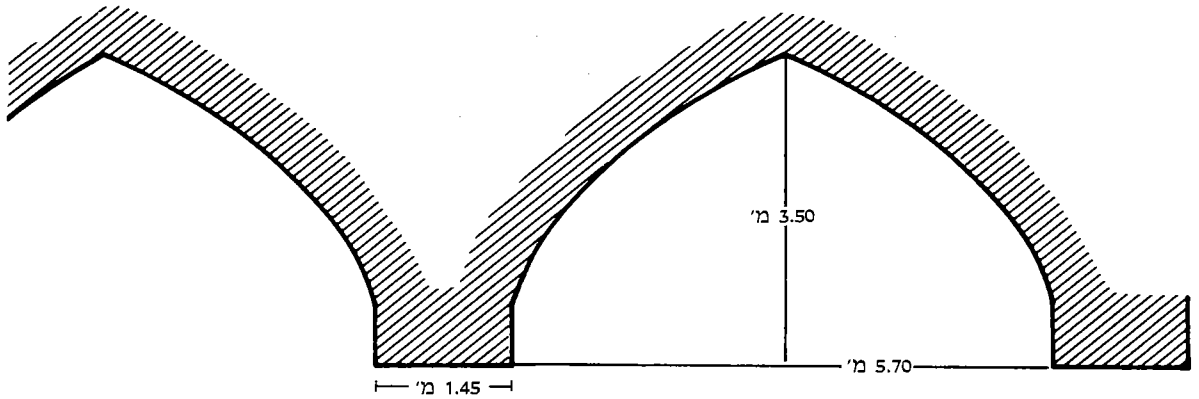

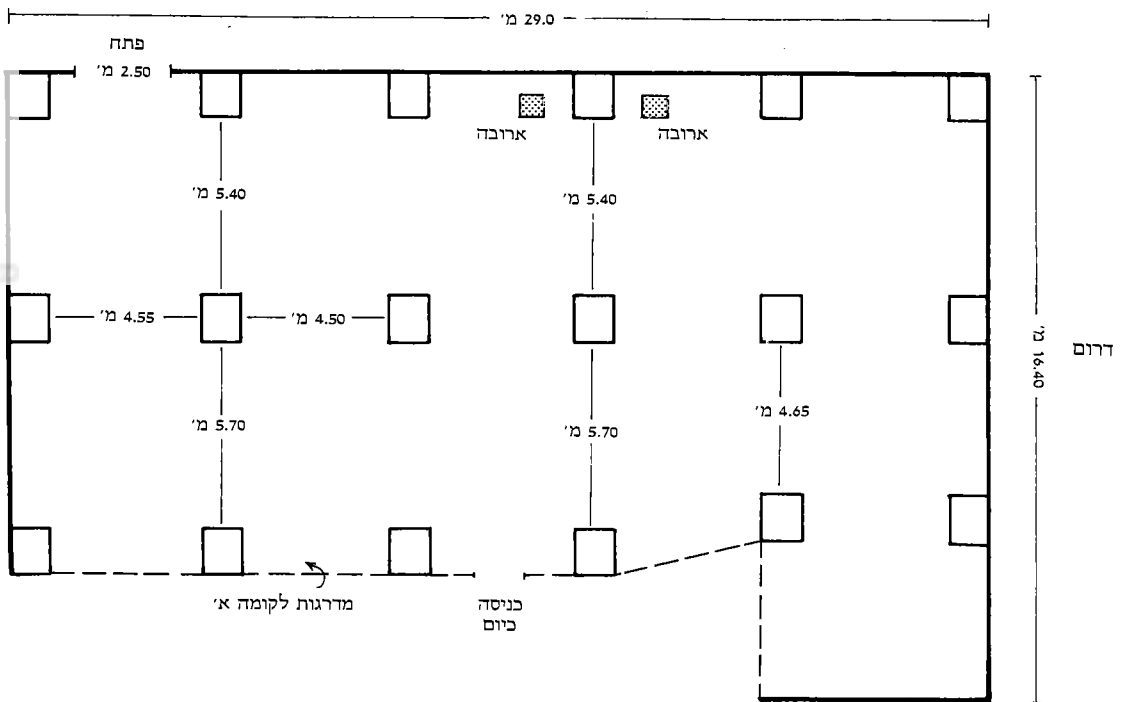
חלקן כפול באולם המבנה

משנכנסים לבניין מתברר כי לפנינו שרידי מבנה ענק, שמקורו עתיק — אולי צלבני — ואשר שימש בתקופה העות'מאנית לייצור סבון. הגג, שחלקו מרוצף בריצוף מודרני, כולל אף רחבה מטויחת, ובפינתו הדרום-מזרחית — פתח ניקוז שנועד להוביל את מי הגשמים פנימה לצורכי אגירה ולשימוש בתהליכי הייצור. בקומה המרכזית שמתחת לגג ישנו אולם שאורכו כ-30 מ' ורוחבו כ-17 מ'. האולם זרוע שלוש שורות של אומנות, שש בכל שורה, ובאגף נספח ישנן שתי אומנות נוספות. מתוך 20 האומנות (הבנויות כולן מאבן מסותתת) שקועות אחדות בקירות שהוקמו בשנים מאוחרות, אך כל המרכזיות שביניהן מידותיהן מרשימות: 125×145 ס"מ. כל זוג אומנות תומך בקשת המתנשאת לגובה של כ-3.30 מ' מפני הרצפה. כל העמודים הללו נמשכים מתחת לרצפה גם לקומה תחתונה, שאליה ניתן לרדת במדרגות. ברצפתה של הקומה התחתונה שני פתחים מרובעים של בורות מים וכן סימנים למקומם של שבעה בורות מטויחים נוספים, ששימשו

חתך רוחב אולם קומה ב'

מזרח

צפון

דרום

מדרגות לקומה א'

כניסה כיום

מערב

עמוד

תכנית אולם קומה ב'

לאחסנת שמן-הזית.² שתי ארובות שמידותיהן 80×80 ס"מ נמצאות במרכז הקיר המזרחי, ומובילות לאורך שתי הקומות עד לתחתית הבניין, שם נמצאו, כנראה, שני התנורים לבישול הסבון; מקומם היום מתחת לפני רצפתה של הקומה התחתונה.

על צורתו המקורית של המבנה יעידו גם מקורות התאורה שלו: בקיר המזרחי ישנם חמישה חלונות שמידותיהם 125×130 ס"מ, ואילו בקיר הדרומי שני חלונות נוספים, שאחד מהם הוא חלון כפול (ראה צילום) שמידותיו 240×215 ס"מ, ועומקו כ-90 ס"מ. חלונות אלה נועדו להאיר את האולם המקורי כולו. כיום נחלק האולם כאמור לשניים, בערך באמצעיתו, על-ידי רצפה מאוחרת, אך בהעדר רצפה זו מתנשא הגג על-גבי כל האומנות לגובה של כשמונה מטר מעל לפני הקרקע.

בניין המסבנה מן התקופה העות'מאנית עבר גלגולים שונים, וכיום הוא כולל בתוכו דירות מגורים, חנויות נפרדות, ואולם גדול המשמש לעתים לאחסון סחורות. לעתים נהגו להדליק בו אש, ומכאן הפיח הרב והגוון הכהה על קירות האולם העליון ותקרתו. למרות מצבו העלוב של האולם אי-אפשר שלא להתפעל מגודלו, המעיד על הפעילות הרבה שוודאי נתבצעה בו. יתרה מזאת, שתי הארובות ושני תנורים — שההנחה בדבר קיומם נובעת ממצאיאות שתי הארובות — אף הם מעידים על כושר ייצור גדול מן הרגיל; בדרך-כלל היה רק תנור אחד בכל מסבנה, ואילו כאן — שאני.

שוב ושוב חושפת ירושלים צפונותיה גם בתחומים שסברנו כי לא נותר להם זכר אלא בכתובים. שמא צופנות החזיתות השקטות של בתי מגורים אחרים בירושלים עוד סודות ותגליות רבי ערך לתולדותיה של העיר?

2 בורות ('ביר', 'צהריג'), שנועדו לאחסנת שמן-הזית, ואחרים, שנועדו לאגירת מים בתוך שטח המסבנה, נזכרים הרבה בארכיון בית-הדין המוסלמי. ראה, למשל: סג'ל, כרך 21, עמ' 156.